

KEES SOMER EN RONALD STENVERT (RED.)

BOUWMATERIALEN 1940-1990 VERNIEUWING, CONSTRUCTIE, TOEPASSING

naio10 uitgevers (Rotterdam), 2024, 439 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789462088429, € 39,95

Dit uitgebreide en gedetailleerde naslagwerk biedt inzicht in de organisatie en de gebruikte materialen en technieken in de naoorlogse Nederlandse bouwpraktijk. De publicatie werd opgezet in het kader van het driejarige programma 'Erfgoed van de twintigste eeuw' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Onder redactie van architectuurhistoricus Kees Somer en bouwhistoricus Ronald Stenvert werkte een team van twintig erfgoed specialisten aan een uitvoerige documentatie van naoorlogse innovaties in bouwmaterialen en -technieken. Daarmee wordt overtuigend aangetoond hoe processen van rationalisatie en standaardisatie nauw verweven waren met de toenemende specialisatie binnen de bouwsector. De auteurs beperken zich daarbij niet tot toonaangevende architectuur. Zij brengen een brede naoorlogse architectuurpraktijk in beeld, waarin niet alleen ontwerpers een rol spelen, maar ook bedrijven, producenten, bouwers en doe-het-zelvers. Deze spelers transformeerden op diverse schaalniveaus stedelijke, industriële en rurale gebouwen en contexten, en hun bijdrage vormt een integraal onderdeel van de naoorlogse bouwcultuur.

De doelgroep van de publicatie bestaat uit 'professionals die zich bezighouden met de bescherming, het behoud en de aanpassing van gebouwen' uit de naoorlogse periode. In het boek wordt terecht benadrukt dat een grondig onderzoek naar de materialiteit en constructie van naoorlogse architectuur essentieel is vanuit een onderhouds-, duurzaamheids- en erfgoedperspectief. Studies over deze periode zijn vaak historisch of theoretisch georiënteerd en bieden geen praktisch inzicht; ze geven professionals weinig houvast bij het nemen van gefundeerde en kwalitatieve beslissingen over bijvoorbeeld de restauratie van naoorlogse

wooncomplexen, kantoren of schoolgebouwen.

Dit overzichtswerk voorziet in die behoefte; het biedt een cruciale basis om de erfgoedwaarde van naoorlogse gebouwen te begrijpen en verantwoorde restauratie- of renovatievoorstellen te ontwikkelen. Daarnaast spreekt het zeker ook een breder lezerspubliek aan, dat door deze publicatie eindelijk zal begrijpen waarom hun (groot)ouders zo lyrisch waren over de nieuwe keukeninrichting, onderhoudsvriendelijke vloeren of verbeterde akoestische scheidingswanden.

De onderzoekers konden voor hun documentatiewerk van deze naoorlogse evolutie verder bouwen op het *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur* (2009), dat Piet Bot samenstelde voor het vullen van eenzelfde hiaat in de materieel-technische kennis van het laatnegentiende- en vroegtwintigste-eeuwse erfgoed. Daarnaast levert het werk op constructief vlak een belangrijke bijdrage aan internationale studies, zoals Bill Addis' *3000 Years of Building* (2007), door regionale en nationale bouwpraktijken diepgaand te belichten. De redacteuren vonden bovendien inspiratie in publicaties zoals *Post-war building materials in housing in Brussels 1945-1975*, maar hebben een bredere benadering van de bouwpraktijk en nemen naast dominante nieuwe materialen ook transformatie van traditionele materialen en technieken op in hun analyse.

De publicatie heeft een driedelige structuur. In het eerste deel wordt de naoorlogse Nederlandse bouwpraktijk geschetst, die de voedingsbodem vormde voor de ontwikkeling en toepassing van nieuwe bouwmaterialen en -technieken. Oorlogsschade en materiaalschaarste, maar ook bevolkingsgroei maakten een doorgedreven zoektocht naar rationalisatie

noodzakelijk, wat leidde tot de bloei van onder andere de beton-, de dakpan- en de kunststofindustrie. Talrijke innovaties zoals TT-balken en glasvliesgevels zagen het licht. Daarnaast worden de maatschappelijke context en groeiende professionalisering die deze ontwikkelingen stimuleerden belicht, zoals de oprichting van het Bureau voor Documentatie Bouwwezen (BDB) in 1943, het Bouwcentrum in Rotterdam in 1946 en de specifieke afdeling voor bouwmaterialen binnen TNO (Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek) in 1960. Deze instituten speelden een cruciale rol in het documenteren, normeren en verbeteren van nieuwe bouwmaterialen. Ook de economische kentering in de jaren 1960 en 1970 en de groeiende ecologische bewustwording over de gevolgen van overconsumptie van grondstoffen en materialen worden uitgebreid besproken.

Het tweede deel vormt het hart van de publicatie. Dit deel documenteert en illustreert de uiteenlopende materialen, producten en technieken die in de naoorlogse periode werden ontwikkeld en toegepast. Hierin komen niet alleen de architecten en ingenieurs aan bod, maar wordt vooral een stem gegeven aan de honderden bedrijven, bedrijfsleiders, productontwikkelaars en bouwers die een sleutelrol speelden in de Nederlandse architectuur- en bouwgeschiedenis. De onderzoeksresultaten worden voor experts in het vakgebied op een bijzonder heldere manier gestructureerd en rijkelijk gevisualiseerd met schema's en historische afbeeldingen. Startend met de constructie worden funderingstechnieken, bouwsystemen in baksteen, hout, staal en beton toegelicht om ook trappen, liften, roltrappen en installaties (verwarming, verluchting en verlichting) te bespreken. Vervolgens komen diverse methodes en technieken aan bod voor gevelbekleding in baksteen, natuursteen, beton, metaal, hout, kunststof, asbest en glas. Schema's en illustraties laten daarbij zien hoe bijvoorbeeld nieuwe kunststofelementen de bouwmarkt en ook het interieur en exterieur van woningen veroverden. Maar er waren ook kenteringen, voor kunststof bijvoorbeeld door de prijsstijgingen ten gevolge van de oliecrisis vanaf 1973, waarbij esthetische en milieuoverwegingen een belangrijke rol speelden. De sectie gevelbekleding wordt gevolgd door een nog rijker aanbod aan gevelelementen, een overzicht van het naoorlogse dakenlandschap, nieuwe isolatie- en pleisterwerkmogelijkheden en een palet aan nieuwe verven die door een groeiende verfindustrie werden ontwikkeld. Typerend is daarbij dat achter een continuïteit in naamgeving voor producten zich een sterk industrialisatieproces voltrok, waarbij synthetische verven de markt veroverden. In de laatste hoofdstukken van deel twee laten de auteurs je wegdromen bij de diversiteit en het kenmerkende kleurenpalet van verven, vloer- wandbekledingen in stuc, hout, linoleum, kurk, textiel en behang. Maar ko-

men ook innovatieve systemen aan bod die de ruimte in de vrije open plattegronden op tientallen manieren kunnen indelen via demonteerbare binnenwanden of schuif- en vouwwanden.

De brede aanpak is bijzonder lovenswaardig. Bovendien zetten meerdere auteurs ook kritische kanttekeningen bij de drang naar innovatie en succes. Onderzoek naar de evolutie van betonconstructie laat duidelijk zien dat innovatie en experimenten immers niet zonder slag of stoot gingen en vaak heel wat mislukkingen moesten doorstaan. En de zoektocht naar innovatie en standaardisatie kon ook aanleiding geven tot overconsumptie van hardhout. Of, zoals in het voorbeeld van de ontwikkeling en toepassing van asbestproducten in het bijzonder, ook in extreem nefaste ecologische en gezondheidsproblematieken resulteren. Tussen de regels door is bovendien de spanning tussen de blijvende nood aan gespecialiseerde arbeiders enerzijds en rationalisatie en standaardisatie anderzijds duidelijk leesbaar.

In het derde en laatste deel wordt via thema's als seriematigheid, vrije plattegrond, of detaillering en vervlakkings aangegeven hoe deze nieuwe materialen en technieken in de praktijk werden ingezet. Hiermee komen de architecten en ontwerpers opnieuw voor het voetlicht, maar het laat ook zien hoe groothandels in interieurtextiel, vloerbekleding of keuken- en badkamerinrichtingen hun positie wisten te verwerven tussen fabrikanten, (interieur)ontwerpers en uitvoerders. Marketingcampagnes via tijdschriften, boeken en tentoonstellingen, gesponsord door advertenties van fabrikanten, werden daarbij ingezet om detailhandelaren en vaklui te informeren en producten in de markt te zetten. Een enkele keer wordt ook beschreven hoe een architect door sterke relaties met specifieke materiaalproducten een opdracht verwierf; zo verkreeg Hugh Maaskant de opdracht voor de bouw van het bedrijfskantoor voor Van der TOgt MASSaproductie DOrdrecht, het Tomadohuis (1962). Zonder twijfel zal verder onderzoek nog meer samenwerkingsverbanden en netwerken blootleggen die het Nederlandse architecturale landschap vormgaven.

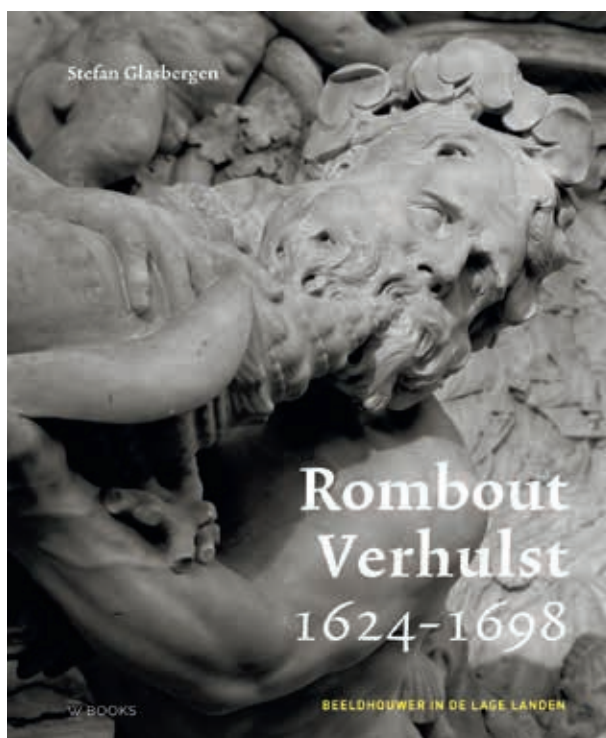
De bibliografie weerspiegelt dat de auteurs toegang hadden tot honderden lopende meters nog weinig bestudeerd bronnenmateriaal: onbekende vaktijdschriften, productcatalogi, technische handboeken, dictaten van hoorcolleges, technische nota's en normbladen. Nederlandse (en Vlaamse) erfgoedprofessionals en onderzoekers zullen zonder twijfel hopen dat er een vervolgproject komt: een documentatieproject waarbij de exclusieve onbekende archiefbronnen, de verborgen grijze literatuur en de rijke materiaal-technische publicaties digitaal toegankelijk en doorzoekbaar worden gemaakt en op die manier ook kunnen worden ingezet bij holistische waardebeoordelingen, technische analyses of concrete restauratieprojecten.

De publicatie is een uitstekend naslagwerk dat niet van de eerste tot de laatste bladzijde moet worden gelezen, maar door de lezer wel snel met memo's zal worden beplakt om specifieke passages aan te duiden en relevante informatie snel terug te vinden. De drie registers met namen en bedrijven, plaatsen en gebouwen en zaken en begrippen verhogen bovendien de doorzoekbaarheid. Vlaamse lezers zullen af en toe hun wenkbrauwen fronsen en op zoek gaan naar de betekenis van begrippen als bouwplaats, montageschuur en stijpunten, of alternatieven zoeken voor de Bruynzeelkeukens of vinexwijken. Maar dat onderstreept vooral de sterke kwaliteit van deze publicatie en toont aan hoe enerzijds de specifieke Nederlandse bouwpraktijk breed in beeld komt, en anderzijds hoe internationale ontwikkelingen op verschillende snelheden

regionaal en nationaal werden ingebed en kruisbestuivingen teweegbrachten.

De publicatie bevat een schat aan informatie voor Nederlandse erfgoedzorgers, maar ook voor internationale onderzoekers in architectuur-, constructie- en techniekgeschiedenis die door deze publicatie zullen worden geïnspireerd om onze materiële cultuur nog beter te analyseren. De internationale onderzoeker kan alleen maar hopen dat er ook een Engelstalige (digitale) versie wordt uitgegeven, zodat verder internationaal comparatief onderzoek kan worden aangevat en tegelijkertijd de rijkdom en het innovatieve karakter van het naoorlogse Nederland nog sterker kan worden gewaardeerd.

INGE BERTELS

STEFAN GLASBERGEN

ROMBOUT VERHULST 1624-1698 **BEELDHOUWER IN DE LAGE LANDEN**

Zwolle (WBooks) 2024, 384 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978946286215, € 49,95

Monografieën over Nederlandse zeventiende-eeuwse beeldhouwers zijn zeldzaam. Nog sterker, ze zijn de afgelopen 95 jaar niet geschreven. Dat is niet omdat er zo weinig beeldhouwers zijn geweest en evenmin omdat het onderwerp niet bestudeerd wordt. Het cliché van veronachtzaming van de beeldhouwkunst is ondertussen eigenlijk wel versleten, vooral dankzij het werk van Frits Scholten. Maar die grotere belangstelling heeft niet geresulteerd in monografische studies over de

hoofdrolspeleers. Hendrick de Keyser (1565-1621) kreeg zijn laatste monografie in 1930, Artus Quellinus (1609-1668) in hetzelfde jaar. Nog ouder, uit 1907, is *Rombout Verhulst, beeldhouwer 1624-1697: een overzicht zijner werken* van de hand van Marinus van Notten, toen werkzaam in het Rijksmuseum.

Andere beeldhouwers die in hetzelfde segment voor admiraliteit en stadhoudelijk hof werkten, wachten nog op een dergelijke studie. Denk aan François Dieus-